

Η ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΑΡΧΩΝ

ΑΝΑΤΟΜΙΑ ΜΙΑΣ ΕΠΤΑΕΤΙΑΣ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

ΣΠΥΡΟΣ ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΑΙΡΙΔΗΣ
ΑΝΤΩΝΗΣ ΚΛΑΨΗΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΠΑΤΑΚΗ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ:
ΣΠΥΡΟΣ ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ,
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΑΙΡΙΔΗΣ, ΑΝΤΩΝΗΣ ΚΛΑΨΗΣ

Η ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΑΡΧΩΝ

Ανατομία μιας επταετίας

Θέση υπογραφής δικαιούχου δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας,
εφόσον η υπογραφή προβλέπεται από τη σύμβαση

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις της ελληνικής νομοθεσίας (Ν. 2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως άνευ γραπτής αδείας του εκδότη η κατά οποιονδήποτε τρόπο ή μέσο (ηλεκτρονικό, μηχανικό ή άλλο) αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή και η εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου.

Εκδόσεις Πατάκη – Θεωρητικές επιστήμες / Ιστορία

Σειρά: Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία – 48

Διεύθυνση σειράς: Ευάνθης Χατζηβασιλείου

Σπύρος Βλαχόπουλος, Δημήτρης Καιρίδης, Αντώνης Κλάψης (επιμέλεια),

Η δικτατορία των συνταγματαρχών: Ανατομία μιας επταετίας

Υπεύθυνος έκδοσης: Άγγελος Κοκολάκης

Διορθώσεις: Ελένη Δραγώνα

Σελιδοποίηση: Παναγιώτης Βογιατζάκης

Φίλμ, μοντάζ: Μαρία Ποινιού-Ρένεση

Copyright © Σ. Βλαχόπουλος, Δ. Κιαρίδης, Α. Κλάψης & Σ. Πατάκης ΑΕΕΔΕ

(Εκδόσεις Πατάκη), 2018

Πρώτη έκδοση από τις Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, Απρίλιος 2019

KET Γ181 ΚΕΠ 214/19

ISBN 978-960-16-8235-8

ΠΑΝΑΓΗ ΤΣΑΛΔΑΡΗ (ΠΡΩΗΝ ΠΕΙΡΑΙΩΣ) 38, 104 37 ΑΘΗΝΑ, ΘΛΑ.: 210.36.50.000, 210.52.05.600,
801.100.2665, FAX: 210.36.50.069

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ: ΕΜΜ. ΜΠΕΝΑΚΗ 16, 106 78 ΑΘΗΝΑ, ΘΛΑ.: 210.38.31.078

ΥΠΟΚΑΤΑΣΤΗΜΑ: Ν. ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΟΥ 122, 563 34 ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ, ΘΛΑ.: 2310.70.63.54,
2310.70.67.15, FAX: 2310.70.63.55

Web site: <http://www.patakis.gr> • e-mail: info@patakis.gr, sales@patakis.gr

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή	9
----------------	---

Α. Το καθεστώς

1. Δημήτρης Καιρίδης, <i>Το πραξικόπημα της 21ης Απριλίου μέσα από τη σκοπιά της πολιτικής θεωρίας και της συγκριτικής πολιτικής ανάλυσης</i>	17
2. Σπύρος Βλαχόπουλος, <i>Τα συνταγματικά κείμενα της δικτατορίας (1968, 1973)</i>	45
3. Μιχάλης Τσαπόγας, <i>Η ρητορική κατά της διαφθοράς και ο «Επίτροπος Διοικήσεως»</i>	58
4. Ιωάννης Μ. Κονιδάρης, <i>Επιπτώσεις των επεμβάσεων της δικτατορίας στην Εκκλησία</i>	68
5. Αντώνης Κλάψης, <i>Η προπαγάνδα της δικτατορίας, 1967-1974</i>	82
6. Αντιγόνη-Δέσποινα Ποιμενίδου, <i>Πολιτισμός, καταπίεση και λογοκρισία. Η οπτική του γαλλικού Υπουργείου Εξωτερικών</i>	110
7. Δημήτρης Παπαδιαμάντης, <i>Ένας ιδιότυπος συνεργάτης της δικτατορίας: Ιωάννης Τριανταφυλλόπουλος</i>	132

Β. Η αντίδραση της κοινωνίας των πολιτών

1. Χάρης Μελετιάδης, <i>Οι κοινωνικές επιστήμες και η αντίσταση κατά της δικτατορίας, 1967-1974</i>	147
2. Δώρα Παπαδοπούλου, <i>Ο πολιτικός «δάσκαλος» Παναγιώτης Κανελλόπουλος. Πνευματική ιδιοσυστασία και πολιτική ηγεσία, 1967-1974</i>	178

3. Ευαγγελία Παπαδημητρίου, <i>Παναγιώτης Κανελλόπουλος: Θεωρία και πράξη της αντίστασης απέναντι στη στρατιωτική δικτατορία.</i>	196
4. Γιώργος Γεωργής, Γιώργος Σεφέρης: <i>Η κορυφαία πνευματική αντίσταση στο δικτατορικό καθεστώς.</i>	206
5. Ευάνθης Χατζηβασιλείου, <i>Μεταπολίτευση, 1974-1975: Στρατηγική, μεθοδολογία και ελλείμματα.</i>	218
Γ. Η εξωτερική πολιτική της δικτατορίας	
1. Δημήτρης Θωμάκος, <i>Σχετικά με το φιλοπόλεμο των στρατιωτικών δικτατοριών: Οι περιπτώσεις της Αργεντινής και της Ελλάδας.</i>	241
2. Ειρήνη Χειλά, <i>Η δικτατορία και η διεθνής οργάνωση: Ο ΟΗΕ.</i>	257
3. Κωνσταντίνα Μαραγκού, <i>Η «Ελληνική Υπόθεση» στο Συμβούλιο της Ευρώπης: Άγνωστες πτυχές από τον θρίαμβο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.</i>	277
4. Αλέξανδρος Ναυπλιώτης, <i>Η Δυτική Ευρώπη και η δικτατορία των συνταγματαρχών.</i>	303
5. Δημήτρης Κ. Αποστολόπουλος, <i>Η Δυτική Γερμανία απέναντι στη δικτατορία των συνταγματαρχών.</i>	325
6. Δέσποινα-Γεωργία Κωνσταντινάκου, <i>Η δικτατορία των συνταγματαρχών και η κληρονομιά των δύο Παγκοσμίων Πολέμων.</i>	345
7. Κώστας Ύφαντης, <i>Εξάρτηση και δικτατορία: Η ελληνική εξωτερική πολιτική και το Κυπριακό, 1967-1974.</i>	365
8. Διονύσης Χουρμούλης, <i>Αναζητώντας τον δρόμο του μεταξιού: Η αποκατάσταση των διπλωματικών σχέσεων Αθήνας-Πεκίνου και η επίσκεψη Μακαρέζου στη ΛΔ της Κίνας, 1971-1973.</i>	386
9. Αναστάσιος Πανουτσόπουλος, <i>Η αφρικανική διάσταση της εξωτερικής πολιτικής των συνταγματαρχών: Διθύη, Κονγκό, Κεντροαφρικανική Δημοκρατία, 1967-1974.</i>	408
Ευρετήριο ονομάτων	431

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οι επέτειοι πολύ συχνά δίνουν το έναυσμα για την ανασκόπηση μειζόνων ιστορικών γεγονότων. Η συμπλήρωση μισού αιώνα από το πραξικόπημα της 21ης Απριλίου 1967 υπήρξε η αφορμή για τη διοργάνωση από το Ινστιτούτο Διεθνών Σχέσεων του Παντείου Πανεπιστημίου διεθνούς συνεδρίου με θέμα «Η δικτατορία των συνταγματαρχών, 1967-1974. Εσωτερικές και διεθνείς διαστάσεις». Το συνέδριο πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα από τις 16 έως τις 18 Ιουνίου 2017 και φιλοξένησε τις ανακοινώσεις σαράντα ενός πανεπιστημιακών καθηγητών και ειδικών ερευνητών από την Ελλάδα και το εξωτερικό. Πολλές από αυτές τις εισηγήσεις παρουσιάζονται στον παρόντα συλλογικό τόμο.

Το απριλιανό πραξικόπημα είναι το τελευταίο επιτυχημένο στρατιωτικό κίνημα στην Ευρώπη που ανέτρεψε μια κοινοβουλευτική κυβέρνηση για να εγκαταστήσει ένα αυταρχικό και ανελεύθερο καθεστώς. Έκτοτε, τα όποια στρατιωτικά κινήματα σημειώθηκαν ενάντια στον κοινοβουλευτισμό επί ευρωπαϊκού εδάφους είτε απέτυχαν είτε κινήθηκαν στην κατεύθυνση της επιστροφής της δημοκρατίας. Σήμερα αποτελούν μια ιστορικά ξεπερασμένη πρακτική που ανήκει στο μακρινό και, εν πολλοίς, ξεχασμένο παρελθόν. Τα στρατιωτικά πραξικοπήματα φαίνεται πως δεν αφορούν πια την Ελ-

λάδα και την Ευρώπη αλλά φτωχές χώρες και ασταθή, ενδιαμέσας ή υβριδικά καθεστώτα στην παγκόσμια περιφέρεια.

Ίσως κάποιος αναρωτηθεί τι νόημα έχει ένα τέτοιο εκδοτικό εγχείρημα. Δεν έχουν, άραγε, μελετηθεί τα γεγονότα και παρουσιαστεί τα πορίσματα της έρευνας, έτσι ώστε να έχει καλυφθεί το θέμα της δικτατορίας; Δεν έχουν δει το φως της δημοσιότητας πολλά βιβλία και άρθρα που πραγματεύονται το ίδιο αντικείμενο; Η απάντηση είναι πως, παρά τις σημαντικές επιστημονικές συμβολές, υπάρχουν ακόμα πεδία που παραμένουν σχετικά ανερέυνητα ή άλλα στα οποία υπάρχει ανάγκη κριτικής επανεξέτασης. Σε αυτά συγκαταλέγονται, μεταξύ άλλων, η ιδεολογική και η θεσμική διάσταση, συμπεριλαμβανομένων των «θεσμικών» παρεμβάσεων της χούντας, η θέση της ελληνικής δικτατορίας στην ευρύτερη διεθνή συζήτηση περί αυταρχικών καθεστώτων (αλλά και περί των ανθρωπίνων δικαιωμάτων) κατά τη συγκεκριμένη εποχή, η σχέση του δικτατορικού καθεστώτος με το διεθνές σύστημα, καθώς και η κληρονομιά της δικτατορίας για τη μεταπολιτευτική Ελλάδα και η μακροπρόθεσμη επίδρασή της στην ελληνική κοινωνία και πολιτική.

Υπάρχει ακόμα μία διάσταση που χρήζει ειδικότερης επεξεργασίας. Αναπόφευκτα, ειδικά τα πρώτα χρόνια μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας, πολλές από τις ερμηνευτικές προσεγγίσεις του φαινομένου της δικτατορίας των συνταγματαρχών υπήρξαν ιδεολογικά και συναισθηματικά φορτισμένες. Ίπήρξε, για παράδειγμα, ιδιαίτερη επιμονή στην επισήμανση της παρεμβολής του «ξένου παράγοντα» στην επιβολή της χούντας: Καρπός αυτής της αντίληψης υπήρξε η ευρύτατα διαδεδομένη —ή ακόμα και παγιωμένη πλέον σε μεγάλα τμήματα της ελληνικής κοινής γνώμης— άποψη ότι η δικτατορία περίπου επιβλήθηκε από τις Ηνωμένες Πολιτείες (αν και είναι αλήθεια ότι η Ουάσινγκτον ανέχθηκε και στη συνέχεια χρησιμοποίησε το απριλιανό καθεστώς για τη

βραχυπρόθεσμη εξυπηρέτηση των στρατηγικών αμερικανικών συμφερόντων). Αντίστοιχα, υπερτονίστηκε η μαζικότητα της αντίστασης έναντι του καθεστώτος της 21ης Απριλίου, συσκοτίζοντας το γεγονός ότι μεγάλο μέρος του ελληνικού λαού συμβιβάστηκε για καιρό με την ύπαρξη της δικτατορίας, έστω κι αν στη συντριπτική του πλειονότητα την αντιμετώπιζε αρνητικά, χωρίς όμως να εκδηλώνει δυναμικά την αντίθεσή του.

Το πραξικόπημα του 1967 δεν έγινε, ασφαλώς, εν κενώ. Ύπήρξε έκφανση της ανώμαλης εσωτερικής κατάστασης που είχε κληροδοτήσει ο Εμφύλιος Πόλεμος και που συνοψιζόταν στις θεσμικές αδυναμίες του μετεμφυλιακού κράτους, μέρος των οποίων αποτελούσε και ο (παρά φύση) ρόλος των Ενόπλων Δυνάμεων ως εγγυητών όχι μόνο της εξωτερικής αλλά και της εσωτερικής ασφάλειας απέναντι στον «κομμουνιστικό κίνδυνο». Ύπήρξε, επίσης, το δραματικό αποκορύφωμα της πολιτικής κρίσης που σοβούσε ήδη από το καλοκαίρι του 1965, μετά τη ρήξη του πρωθυπουργού Γεωργίου Παπανδρέου και του βασιλιά Κωνσταντίνου Β΄, την ανατροπή της κυβέρνησης της Ένωσης Κέντρου και τον σχηματισμό των κυβερνήσεων των αποστατών, με τελευταία και μακροβιότερη εκείνη του Στέφανου Στεφανόπουλου. Ύπήρξε, τέλος, ακραίο σύμπτωμα αφ' ενός των συνωμοτικών διεργασιών που κυοφορούνταν ήδη από την περίοδο του Μεσοπολέμου στις τάξεις των αξιωματικών των Ενόπλων Δυνάμεων και αφετέρου της συνακόλουθης τάσης ριζοσπαστικοποίησης αξιωματικών πρωτίστως του Στρατού Ήφρας, οι οποίοι διεκδικούσαν για τους εαυτούς τους παρεμβατικό ρόλο στην πολιτική ζωή της χώρας.

Από την άλλη πλευρά, η μακρά διάρκεια της δικτατορίας, η οποία υπερέβη τα επτά χρόνια, δεν μπορεί να εξηγηθεί απλά και μόνο ως το έργο μιας μικρής ομάδας επίορκων στρατιωτικών, που υφάρπαξαν παράνομα και βίαια την εξουσία. Το

καθεστώς, φυσικά, επιδίωξε επιβάλλοντας, μέσω ενός πυκνού πλέγματος κατασταλτικών μηχανισμών, συνθήκες μαζικής τρομοκράτησης του ελληνικού λαού και στέρησης των ελευθεριών και δικαιωμάτων του: Αυτή υπήρξε, αναμφίβολα, η κύρια πηγή της ισχύος του. Όμως, ταυτόχρονα, μακροημέρευσε εκμεταλλευόμενο τις συγκυρίες και εξασφαλίζοντας, μέσω υποσχέσεων και παροχών, αν όχι τη σύμπραξη, τουλάχιστον κάποια περιθώρια ανοχής ευρύτερων τμημάτων της ελληνικής κοινωνίας.

Ο παρών συλλογικός τόμος, όπως και κάθε άλλο επιστημονικό έργο, δεν μπορεί να καλύψει όλες τις πτυχές ενός ιστορικού φαινομένου που είναι από τη φύση του πολυεπίπεδο και πολυπαραγοντικό. Αποτελεί όμως μια απόπειρα διεπιστημονικής αντιμετώπισης του φαινομένου της δικτατορίας των συνταγματαρχών. Περιλαμβάνοντας άρθρα ιστορικών, νομικών, πολιτικών επιστημόνων και διεθνολόγων, επιχειρεί να παρουσιάσει ένα —όσο το δυνατόν ευρύτερο— φάσμα αναλύσεων, οι οποίες αναδεικνύουν επιμέρους διαστάσεις του φαινομένου. Έτσι, ο τόμος συγκεντρώνει μελέτες για τη φυσιογνωμία του καθεστώτος, για την εναντίον αντίδραση της κοινωνίας των πολιτών αλλά και για την εξωτερική του πολιτική, η αποτυχία της οποίας ως προς τη διαχείριση του Κυπριακού ήταν εκείνη που τελικά το οδήγησε σε κατάρρευση τον Ιούλιο του 1974.

Μισό και πλέον αιώνα μετά την επιβολή της, η εμπειρία της δικτατορίας παραμένει τραυματική. Η ψύχραιμη μελέτη της περιόδου 1967-1974, αλλά και όσων μας κληροδότησε σε όλα τα επίπεδα, παραμένει σήμερα αναγκαία. Όχι μόνο ως αναδίφηση του παρελθόντος ούτε απλώς ως μια άσκηση ιστορικής αυτογνωσίας και αυτοσυνειδησίας. Είναι εξίσου σημαντική σε μια εποχή που οι δυτικού τύπου δημοκρατίες δεν κινδυνεύουν τόσο από τα τανκς όσο από τη μεθοδική και εκ των έσω διάβρωσή τους, σε βαθμό που να τείνουν στη μετα-

τροπή τους σε ημι-αυταρχικά καθεστώτα χειραγωγούμενης δημοκρατίας, τα οποία χαρακτηρίζονται από την αλλοίωση του κοινοβουλευτισμού με την εξάλειψη των απαραίτητων θεσμικών διαδικασιών ελέγχου και αντίδρατων (*checks and balances*).

Αθήνα, Απρίλιος 2019

Οι επιμελητές

Σπύρος Βλαχόπουλος, Δημήτρης Καιρίδης, Αντώνης Κλάψης

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ
ΤΟ ΚΑΘΕΣΤΩΣ

ΤΟ ΠΡΑΞΙΚΟΠΗΜΑ ΤΗΣ 21ΗΣ ΑΠΡΙΛΙΟΥ
ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΗ ΣΚΟΠΙΑ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ
ΚΑΙ ΤΗΣ ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΑΝΑΛΥΣΗΣ

Δημήτρης Καιρίδης*

Α. ΤΟ ΑΠΡΙΛΙΑΝΟ ΠΡΑΞΙΚΟΠΗΜΑ ΣΤΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Το στρατιωτικό πραξικόπημα της 21ης Απριλίου σημάδεψε την ελληνική μεταπολεμική ιστορία. Ωστόσο, η μελέτη του, όπως και πολλών άλλων επεισοδίων της ελληνικής ιστορίας, είναι ελλιπής στον βαθμό που εξαντλείται στη χρονολογική παράθεση των γεγονότων και στην ανάλυση των εσωτερικών εξελίξεων που οδήγησαν σε αυτό. Οι εξελίξεις αυτές σπάνια συνδέονται με τον διεθνή περίγυρο και την εμπειρία παρόμοιων φαινομένων σε άλλες χώρες, παρόλο που μέρος της ιστοριογραφίας συνεχίζει να υποστηρίζει ότι ο αμερικανικός παράγοντας έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην κατάλυση του ελληνικού μετεμφυλιακού κοινοβουλευτισμού.¹

Ακόμα περισσότερο, η όλη ανάγνωση της ανατροπής του

* Καθηγητής, Τμήμα Διεθνών, Ευρωπαϊκών και Περιφερειακών Σπουδών, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών.

¹ Μια ισορροπημένη, και γι' αυτό «αναθεωρητική», προσέγγιση στο ζήτημα αυτό προσφέρει ο Αλέξης Παπαχελάς, *Ο διασμός της ελληνικής δημοκρατίας. Ο αμερικανικός παράγων, 1947-1967*, Εστία, Αθήνα 1997.

κοινοβουλευτισμού στερείται ενός θεωρητικού πλαισίου. Πενήντα χρόνια μετά, το ελληνικό πραξικόπημα ακόμα δεν έχει αναλυθεί ούτε και συνδεθεί ή συγκριθεί στην ελληνική βιβλιογραφία με άλλα πραξικοπήματα αλλού. Αυτή η αθεώρητη προσέγγιση του πραξικοπήματος έρχεται σε αντίθεση με τη μεταπολίτευση, για την οποία υπήρξαν κάποιες απόπειρες εφαρμογής της ευρύτερης θεωρίας του εκδημοκρατισμού, στην ελληνική περίπτωση της μετάβασης στη δημοκρατία.² Άλλωστε, η μεταπολίτευση του 1974 πρωταγωνιστεί στο μνημειώδες έργο του μεγάλου Αμερικανού πολιτειολόγου Σάμιουελ Χάντιγκτον (Samuel Huntington) για το τρίτο κύμα της δημοκρατίας, το οποίο ξεκίνησε από τη νότια Ευρώπη, δηλαδή την Ελλάδα και τις χώρες της Ιβηρικής.³ Τίποτα αντίστοιχο δεν υπάρχει για την περίπτωση του πραξικοπήματος του 1967, παρόλο που αυτό σηματοδοτεί, όπως θα εξηγηθεί στη συνέχεια, ένα σημαντικό τέλος για τη σύγχρονη ευρωπαϊκή πολιτική ιστορία συνολικά.

Η θεωρητική αδιαφορία για το ελληνικό πραξικόπημα φαντάζει ακόμα πιο παράξενη αν αναλογιστεί κανείς τη μεγάλη διεθνή βιβλιογραφία σχετικά με την αποκαλούμενη πραιτοριανή πρόκληση που καλείται να αντιμετωπίσει κάθε πολιτική εξουσία — πώς δηλαδή αυτή προφυλάσσεται από τους προστάτες της; Το ζήτημα των σχέσεων πολιτικής και στρατιωτικής εξουσίας είναι παλιό και απασχόλησε τους συγκριτικούς πολιτικούς επιστήμονες ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου.⁴ Στην ελληνική περίπτωση υπο-

² Richard Gunther, P. Nikiforos Diamandouros, Hans-Jürgen Puhle (επιμ.), *The Politics of Democratic Consolidation. Southern Europe in Comparative Perspective*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore 1995.

³ Samuel P. Huntington, *The Third Wave. Democratization in the Late 20th Century*, Oklahoma University Press, Norman 1993.

⁴ Samuel P. Huntington, *The Soldier and the State. The Theory and*

στηρίχθηκε ότι το πραξικόπημα ήταν αποτέλεσμα μιας παρατεταμένης κρίσης των πολιτικών θεσμών που ξεκίνησε από τον Εθνικό Διχασμό στη δεκαετία του '10 και διήρκεσε μέχρι την αποκατάσταση της δημοκρατίας το 1974.⁵ Η κρίση αυτή τροφοδοτήθηκε και από την κρίση εθνικής ολοκλήρωσης που έπληξε τη χώρα μετά τον διπλασιασμό της με τους Βαλκανικούς Πολέμους του 1912-1913 και, κυρίως, με τη Μικρασιατική Καταστροφή και το εξ ανατολών προσφυγικό κύμα που την ακολούθησε το 1922.⁶ Όμως και αυτό το σχήμα ούτε ενέταξε την ελληνική περίπτωση στη διεθνή εμπειρία ούτε κάλυψε το θεωρητικό κενό.

Ωστόσο, μια νέα γενιά κοινωνικών επιστημόνων φαίνεται αποφασισμένη να επαναπροσεγγίσει, με κριτική ματιά και χρησιμοποιώντας τη διεθνή εμπειρία, τα δύσκολα κεφάλαια της εθνικής μας ιστορίας, αρχής γενομένης από τη μεγάλη συζήτηση για τον Εμφύλιο Πόλεμο της δεκαετίας του '40, η οποία ξεκίνησε προ εικοσαετίας. Μάλιστα, μέρος της δουλειάς που έγινε σε αυτή την περίπτωση ήταν διεθνών προδιαγραφών και συνέβαλε στη θεμελίωση ενός ολόκληρου επιστημονικού υποκλάδου, αυτού που επικεντρώνεται στη σπουδή της εμφύλιας βίας. Με άλλα λόγια, η ανάλυση της ελληνικής περίπτωσης της εμφύλιας βίας διεθνοποιήθηκε σε τέτοιο βαθμό, που αποτέλεσε πρότυπο και σημείο αναφοράς για τη μελέτη ανάλογων φαινομένων αλλού.⁷

Απέχουμε ακόμα πολύ για μια ανάλογη επιτυχία και με

Politics of Civil-Military Relations, Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge 1957.

⁵ Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση, 1922-1974*, Θεμέλιο, Αθήνα 1995.

⁶ Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922. Η παράταση του Διχασμού*, Πατάκης, Αθήνα 2017.

⁷ Stathis N. Kalyvas, *The Logic of Violence in Civil War*, Cambridge University Press, New York 2006.

τη μελέτη του απριλιανού πραξικοπήματος. Όμως η πρόσφατη επιτυχία του ελληνικού αναθεωρητισμού, στην περίπτωση του Εμφυλίου, καθιστά πιθανό η μελέτη του ελληνικού πραξικοπήματος του 1967 να αποτελέσει κάποτε πρότυπο και σημείο αναφοράς για τη μελέτη άλλων πραξικοπημάτων αλλού. Άλλωστε, η νεότερη ελληνική ιστορία είναι πλούσια σε εμπειρίες με ευρύτερο διεθνή αντίκτυπο και σημασία,⁸ και η σύνδεση του εθνικού με το διεθνές δεν μπορεί παρά να ωφελήσει την καλύτερη μελέτη αμφοτέρων, αμβλύνοντας, κατ' ελάχιστο, την πολεμική και καταγγελτική διάθεση ενός ιδεολογικοποιημένου υπερ-συναισθηματισμού που περισσότερο συσκοτίζει παρά διαφωτίζει τα επώδυνα ιστορικά επεισόδια της πρόσφατης ιστορίας μας.

Τουλάχιστον, αυτό φαίνεται να φοβούνται όσοι επιμένουν στην εσωστρεφή και αθεώρητη προσέγγιση, και, εντέλει, στην πολιτική χρήση της Ιστορίας προκειμένου να ηγεμονεύουν ιδεολογικά στη μεταπολιτευτική Ελλάδα. Δε θα ήταν έκπληξη ο παρών συλλογικός τόμος να αντιμετωπιστεί εχθρικά, και όχι απλώς κριτικά, από μερίδα των θεματοφυλάκων της ιστορίας μας. Άλλωστε, μια πρώτη γεύση αυτής της εχθρότητας υπήρξε ήδη η αντιμετώπιση του πολύ γόνιμου συνεδρίου που διοργάνωσε το Ινστιτούτο Διεθνών Σχέσεων τον Ιούνιο του 2017, του οποίου απότοκος είναι ο ανά χειράς συλλογικός τόμος, από μερίδα αυτών των αυτόκλητων θεματοφυλάκων.⁹

⁸ Mark Mazower, «Democracy's Cradle, Rocking the World», *The New York Times*, 29 Ιουνίου 2011.

⁹ Τάσος Κωστόπουλος, «Από τα Τάγματα στους συνταγματάρχες. Το φάντασμα της ιστορίας», *Εφημερίδα των Συντακτών*, 25 Ιουνίου 2017.

Β. Η ΔΙΕΘΝΗΣ ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΟΥ ΑΠΡΙΛΙΑΝΟΥ ΠΡΑΞΙΚΟΠΗΜΑΤΟΣ

Μετά τη σύντομη αυτή περιγραφή του βιβλιογραφικού προβλήματος με το οποίο παλεύει η παρούσα εισήγηση, αξίζουν δυο προκαταρκτικές παρατηρήσεις: Το απριλιανό πραξικόπημα υπήρξε το τελευταίο επιτυχημένο στρατιωτικό κίνημα για την κατάλυση της δημοκρατίας επί ευρωπαϊκού εδάφους. Δεν έχει υπάρξει κάτι ανάλογο στην Ευρώπη έκτοτε, με εξαίρεση τα τουρκικά πραξικοπήματα, στον βαθμό που κάποιος θεωρεί την Τουρκία ευρωπαϊκή χώρα.

Η Επανάσταση των Γαριφάλων στην Πορτογαλία τον Απρίλιο του 1974 υπήρξε καταρχήν ένα στρατιωτικό πραξικόπημα, με στόχο ωστόσο το αυταρχικό Νέο Κράτος (Estado Novo), και οδήγησε στην αποκατάσταση της δημοκρατίας. Η απόπειρα στρατιωτικού πραξικοπήματος του Αντόνιο Τεχέρο (Antonio Tejero) στην Ισπανία τον Φεβρουάριο του 1981 απέτυχε παταγωδώς. Μερικούς μήνες αργότερα, τον Δεκέμβριο του 1981, το «πραξικόπημα» του Βόϊτσεχ Γιαρουζέλσκι (Wojciech Jaruzelski) στην Πολωνία δε στρεφόταν εναντίον της κυβέρνησης, αφού ο Γιαρουζέλσκι ήταν ήδη πρωθυπουργός και Γενικός Γραμματέας του Κομμουνιστικού Κόμματος της Πολωνίας, αλλά εναντίον της αντιπολίτευσης της Αλληλεγγύης, με την επιβολή του στρατιωτικού νόμου. Εννιά χρόνια πριν από το ελληνικό πραξικόπημα, ο γαλλικός στρατός υπό τον στρατηγό Ζακ Μασσύ (Jacques Massu) στασί-ασε εναντίον της συνταγματικής κυβέρνησης της Γαλλίας και απαίτησε και επανέφερε τον στρατηγό Σαρλ ντε Γκωλ (Charles de Gaulle) στην ηγεσία της χώρας. Ο Ντε Γκωλ δεν κατέλυσε τη δημοκρατία, αλλά αντικατέστησε την Τεταρτη με την Πέμπτη Γαλλική Δημοκρατία.

Αξίζει να σημειωθεί ότι το απριλιανό πραξικόπημα ακολούθησαν, ως συνέπειά του, ακόμα τέσσερα διαδοχικά πρα-

ξικοπήματα: το βασιλικό του Δεκεμβρίου του 1967, το πραξικόπημα του Δημήτρη Ιωαννίδη σε βάρος του Γεωργίου Παπαδόπουλου τον Νοέμβριο του 1973, το πραξικόπημα της χούντας εναντίον του Προέδρου της Κύπρου Μακαρίου τον Ιούλιο του 1974 και το πραξικόπημα της ηγεσίας του στρατεύματος που παραμέρισε την κυβέρνηση του Αδαμάντιου Ανδρουτσόπουλου και επανέφερε στην εξουσία τους πολιτικούς, υπό τον Κωνσταντίνο Καραμανλή, λίγες μέρες αργότερα. Ενδιαμέσως εκδηλώθηκε κι ένα κίνημα στο Ναυτικό. Με άλλα λόγια, η αρχική κατάλυση της νομιμότητας επέφερε έναν παροξυσμό στρατιωτικών κινήσεων.

Αξίζει να σταθεί κανείς στο πραξικόπημα της 15ης Ιουλίου του 1974 εναντίον του Μακαρίου στην Κύπρο, γιατί αποτελεί αντιγραφή του απριλιανού πραξικοπήματος, υπό την έννοια ότι κι εκεί η στρατιωτική εξουσία στράφηκε εναντίον της νόμιμης κυβέρνησης του νησιού. Όμως σε αντίθεση με ό,τι συνέβη στην Ελλάδα τον Απρίλιο του 1967, όπου το πραξικόπημα επικράτησε αμέσως χωρίς να συναντήσει ουσιαστική αντίσταση και, βέβαια, χωρίς καθόλου αιματοχυσία, στην Κύπρο οι πραξικοπηματίες μπορεί να έτρεψαν σε φυγή τον Μακάριο, αλλά δεν κατάφεραν ούτε να τον σκοτώσουν ούτε να τον συλλάβουν, όπως επεδίωκαν. Επιπλέον, το Εφεδρικό, η Αστυνομία, η Προεδρική Φρουρά αλλά και μέρος της οργανωμένης βάσης των οπαδών του Μακαρίου και του ΑΚΕΛ αντέδρασαν δυναμικά στην κίνηση της Κυπριακής Εθνοφρουράς, η οποία, υπό τον έλεγχο των χουντικών αξιωματικών, εκτέλεσε το πραξικόπημα: Σημειώθηκαν εκτεταμένα επεισόδια, κυρίως στη Λεμεσό, που συνεχίστηκαν ακόμα και μετά την τουρκική εισβολή, η οποία ξεκίνησε τα ξημερώματα της 20ής Ιουλίου 1974. Συνολικά, οι νεκροί από τις ταραχές έφτασαν τους τετρακόσιους. Εντέλει, υπό το βάρος της τουρκικής εισβολής, της εν εξελίξει ελληνικής μεταπολίτευσης αλλά και της λαϊκής και διεθνούς κατα-

κραυγής, το πραξικόπημα κατέρρευσε και η νομιμότητα στην Κύπρο αποκαταστάθηκε.

Συνοψίζοντας, το απριλιανό πραξικόπημα είναι το τελευταίο επιτυχημένο στρατιωτικό κίνημα στην Ευρώπη που ανέτρεψε μια κοινοβουλευτική κυβέρνηση για να εγκαταστήσει ένα αυταρχικό και ανελεύθερο καθεστώς. Έκτοτε, τα όποια στρατιωτικά κινήματα σημειώθηκαν επί ευρωπαϊκού εδάφους είτε απέτυχαν είτε κινήθηκαν στην κατεύθυνση της επιστροφής της δημοκρατίας. Σήμερα αποτελούν μια ιστορικά ξεπερασμένη πρακτική που ανήκει στο μακρινό και, εν πολλοίς, ξεχασμένο παρελθόν. Τα στρατιωτικά πραξικοπήματα φαίνεται πως δεν αφορούν πια την Ευρώπη αλλά φτωχές χώρες και ασταθή καθεστώτα στην παγκόσμια περιφέρεια.

Γ. Ο ΧΡΟΝΟΣ ΚΑΙ Ο ΧΩΡΟΣ ΤΩΝ ΠΡΑΞΙΚΟΠΗΜΑΤΩΝ

Η διαπίστωση αυτή υπονοεί ότι τα πραξικοπήματα ως πολιτικά φαινόμενα έχουν μια συγκεκριμένη ιστορικότητα και γεωγραφικότητα. Με άλλα λόγια, συμβαίνουν σε συγκεκριμένες χρονικές περιόδους και περιοχές. Πράγματι, μια συνολική ανάλυση των πραξικοπημάτων παγκοσμίως, από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο μέχρι τις μέρες μας, αποκαλύπτει ότι κατά τις δύο πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες ο αριθμός των πραξικοπημάτων έβαινε αυξανόμενος, με αποκορύφωμα τα μέσα της δεκαετίας του '60. Έκτοτε, ο αριθμός τους μειώνεται, ενώ τα τελευταία δέκα χρόνια σταθεροποιείται σε χαμηλά επίπεδα, γύρω στα τρία με τέσσερα πραξικοπήματα ετησίως σε ολόκληρο τον κόσμο.

Ταυτόχρονα, εξαιρετικά έντονη είναι και η γεωγραφικότητα των πραξικοπημάτων. Τα πραξικοπήματα συμβαίνουν, ως επί το πλείστον, στην υποσαχάρια Αφρική και στη Λατινική Αμερική. Ακολουθεί η Μέση Ανατολή και η Ασία, ενώ,

κατά τη μεταπολεμική περίοδο, στην Ευρώπη έχει σημειωθεί μόλις το 2,6% του συνολικού αριθμού πραξικοπημάτων σε παγκόσμιο επίπεδο. Η παγκόσμια πρωταθλήτρια των πραξικοπημάτων είναι η Βολιβία, με εκατόν ογδόντα εννέα πραξικοπήματα στη σύγχρονη ιστορία της.¹⁰

Φαίνεται πως το πραξικόπημα αποτελεί φαινόμενο μιας συγκεκριμένης στιγμής στην πολιτική ανάπτυξη μιας κοινωνίας. Από πραξικοπήματα υποφέρουν περισσότερο οι φτωχές χώρες του Νότου.

Όπως και στην περίπτωση των εμφύλιων συγκρούσεων, ο πιο αξιόπιστος δείκτης για την πιθανή έκρηξη ενός πραξικοπήματος σε μια χώρα είναι ο αριθμός πραξικοπημάτων που συνέβησαν στο παρελθόν στη συγκεκριμένη αυτή χώρα. Με άλλα λόγια, όσο πιο συχνά μια χώρα έχει διώσει πραξικοπήματα, τόσο πιο πιθανό είναι να συνεχίσει να υποφέρει από αυτά στο μέλλον.

Τα πραξικοπήματα εξ ορισμού επιτείνουν την πολιτική αστάθεια και δεν επιτρέπουν την εμβάθυνση των πολιτικών θεσμών μιας χώρας. Η αστάθεια και η αδυναμία των θεσμών δημιουργούν το πρόσφορο περιβάλλον για την έκρηξη των πραξικοπημάτων. Όπως και με τους εμφύλιους, έτσι και στα πραξικοπήματα παρατηρείται μια κυκλική αιτιώδης σχέση, όπου το αίτιο καθίσταται στην επόμενη φάση αιτιατό: Η θεσμική αδυναμία συμβάλλει στην εκδήλωση ενός πραξικοπήματος και το πραξικόπημα επιτείνει τη θεσμική αδυναμία.

Για την Ευρώπη, τέτοια περίοδος θεσμικής κρίσης και πολιτικής αστάθειας, με την ενίσχυση των πολιτικών άκρων σε βάρος των μετριοπαθών δυνάμεων του πολιτικού κέντρου, ήταν κατεξοχήν η μεσοπολεμική, ιδίως μετά την εκδήλωση

¹⁰ Jonathan M. Powell, Clayton L. Thyne, «Global Instances of Coups from 1950 to 2010. A New Dataset», *Journal of Peace Research*, 48.2 (2011), σ. 249-259.

της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης του 1929, καθώς ακολούθησε μια σειρά από πραξικοπήματα σε διάφορες ευρωπαϊκές χώρες και η εγκαθίδρυση φασιστικών ή φασιζόντων και πάντως ανελεύθερων και εθνικιστικών καθεστώτων, με τελική κατάληξη τον ίδιο τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.

Πριν από το απριλιανό πραξικόπημα, η Ελλάδα είχε ήδη μια πλούσια εμπειρία από πραξικοπήματα και οι Έλληνες αξιωματικοί ήταν μαθημένοι, αν όχι εθισμένοι, στη συνωμοσία και την πολιτική ίντριγκα. Πιο συγκεκριμένα, την περίοδο από το 1909 ως το 1967 τα μείζονα στρατιωτικά κινήματα ήταν: α) το κίνημα στο Γουδί στις 15 Αυγούστου 1909, β) το κίνημα της Εθνικής Αμύνης στη Θεσσαλονίκη στις 17 Αυγούστου 1916, γ) η Επανάσταση Στρατού και Στόλου υπό την τριανδρία των Πλαστήρα, Γονατά και Φωκά στις 11 Σεπτεμβρίου 1922, δ) το αποτυχημένο κίνημα των Λεοναρδόπουλου-Γαργαλίδη στις 22 Οκτωβρίου 1923, ε) το κίνημα του Θεόδωρου Πάγκαλου στις 25 Ιουνίου 1925, στ) το κίνημα του Γεωργίου Κονδύλη για την ανατροπή του Πάγκαλου στις 22 Αυγούστου 1926, ζ) το αποτυχημένο κίνημα του Νικόλαου Πλαστήρα στις 6 Μαρτίου 1933, η) το αποτυχημένο κίνημα των Βενιζέλου-Πλαστήρα της 1ης Μαρτίου 1935, θ) το κίνημα του Γεωργίου Κονδύλη της 10ης Οκτωβρίου 1935 για την επαναφορά της βασιλείας, ι) το κίνημα του ΙΔΕΑ (Ιερός Δεσμός Ελλήνων Αξιωματικών) στις 31 Μαΐου 1951, το οποίο απέτυχε λόγω της προσωπικής παρέμβασης του μόλις παραιτηθέντος από την ηγεσία των Ενόπλων Δυνάμεων στρατάρχη Αλέξανδρου Παπάγου. Με άλλα λόγια, είχαμε συνολικά δέκα κινήματα σε τριάντα δύο χρόνια, χωρίς να προσμετريούνται τα κινήματα στη Μέση Ανατολή επί Κατοχής και, βέβαια, ο Εμφύλιος Πόλεμος από τα Δεκεμβριανά και μετά.¹¹

¹¹ Ευχαριστώ τον Αντώνη Κλάψη για τη χρονολόγηση αυτή.

Ωστόσο, φαίνεται πως τα πραξικοπήματα δεν είναι μεταδοτικά.¹² Ένα πραξικόπημα σε μια χώρα δε μολύνει τις γειτονικές της ούτε έχει παρατηρηθεί «ντόμινο» πραξικοπημάτων σε μια περιοχή. Αντιθέτως, φαίνεται ότι η εμπειρία ενός πραξικοπήματος σε μια χώρα μπορεί να λειτουργήσει αφυπνιστικά για τις γειτονικές και να ενεργοποιήσει τις ηγεσίες τους στην καλύτερη αντιμετώπιση του κινδύνου ενός πραξικοπήματος.

Δ. ΠΡΑΞΙΚΟΠΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΥΒΡΙΔΙΚΑ ΚΑΘΕΣΤΩΤΑ

Το πιο ενδιαφέρον ίσως εύρημα της συγκριτικής ανάλυσης των πραξικοπημάτων διεθνώς, το οποίο αφορά άμεσα την ελληνική περίπτωση του απριλιανού πραξικοπήματος, είναι ότι ένα πραξικόπημα συμβαίνει πολύ λιγότερο συχνά σε μια ώριμη δημοκρατία ή σε ένα αυταρχικό καθεστώς. Αντιθέτως, συμβαίνει συχνότερα στα υβριδικά ή ενδιάμεσα καθεστώτα, τα οποία έχουν πολλά από τα εξωτερικά χαρακτηριστικά και τους τύπους μιας δημοκρατίας, όπως, για παράδειγμα, είναι οι εκλογές, αλλά διατηρούν πολλές αυταρχικές συνθήκες, όπως, για παράδειγμα, ο περιορισμός του εκλογικού ανταγωνισμού μόνο σε υποψηφίους που είναι αρεστοί στο καθεστώς. Σε ένα τέτοιο καθεστώς, ο πολιτικός ανταγωνισμός τελεί υπό την επίβλεψη και την έγκριση των ιθυνόντων και οι πολιτικές ελευθερίες είναι κολοβές.

Έχουν προταθεί πάμπολλες ονομασίες για να περιγράψουν αυτά τα ενδιάμεσα καθεστώτα που παλινδρομούν μεταξύ δημοκρατίας και αυταρχισμού, όπως ημι-δημοκρατία, αντι-

¹² Michael K. Miller, Michael Joseph, Dorothy Ohl, «Are Coups Really Contagious? An Extreme Bounds Diffusion», *Journal of Conflict Resolution*, 62.2 (2016), σ. 410-441.

φιλελεύθερη δημοκρατία (illiberal democracy), δημοκρατία υπό προστασία (guarded democracy) ή, ακόμα πιο χαρακτηριστικά, ντεμοκρατούρα (democratura από το democracy και το ισπανικό dictatura).

Αξίζει να σημειωθεί ότι ο αριθμός αυτών των καθεστώτων τα τελευταία χρόνια αυξάνεται.¹³ Αυτό έχει να κάνει τόσο με την αποτυχία πολλών περιπτώσεων μετάβασης να ολοκληρωθούν σε πλήρεις και ισχυρές δημοκρατίες, όπως συνέβη στη Ρωσία μετά τη φιλελεύθερη παρένθεση της δεκαετίας του '90, όσο και με τη σύγχρονη ανάγκη πολλών αυταρχικών καθεστώτων να χρησιμοποιήσουν ένα πιο λαοπρόβλητο και δημοκρατικό προσωπείο σε μια εποχή όπως η σημερινή, όπου κυρίαρχος θεωρείται ο «λαός», ακόμα κι εκεί όπου δεν έχει κανέναν λόγο. Εξαίρεση σε αυτή την τάση αποτελούν μόνο μερικά θεοκρατικά και δυναστικά καθεστώτα, τα οποία αναγνωρίζουν απερίφραστα άλλες αρχές πολιτικής νομιμοποίησης και δεν ενδιαφέρονται να έχουν κάποια λαϊκή αναφορά. Ο πολλαπλασιασμός των ενδιάμεσων, υβριδικών καθεστώτων ίσως σημαίνει ότι τα πραξικοπήματα, προσαρμοσμένα στις νέες συνθήκες, μπορεί να ξαναγίνουν της μόδας και ο αριθμός τους μπορεί στο μέλλον να αυξηθεί. Το πραξικόπημα του στρατηγού Αμπντέλ Φαττάχ αλ-Σίσι στην Αίγυπτο ίσως να είναι προάγγελος μιας τέτοιας τάσης στο μέλλον.

Η γειτονική Τουρκία προσφέρει μερικά χρήσιμα συμπεράσματα για την περίπτωση μας, καθώς είναι η χώρα με την πιο μακρόχρονη διαδικασία εκδημοκρατισμού και άρα με το μακροβιότερο υβριδικό καθεστώς του καιρού μας. Η τουρκική μετάβαση στη δημοκρατία ξεκίνησε με τις πρώτες μεταπολεμικές εκλογές το 1946 και όχι μόνο δεν έχει ολοκληρω-

¹³ Fareed Zakaria, «The Rise of Illiberal Democracy», *Foreign Affairs*, 76.6 (1997), σ. 22-43.

θεί, αλλά βρίσκεται σήμερα σε αντίστροφη πορεία. Παρά τις αρχικές ελπίδες που δημιούργησε η πρώτη εκλογική νίκη των Ισλαμιστών του Ρετζέπ Ταγίπ Ερντογάν (Recep Tayyip Erdoğan) το 2002 και τα φιλελεύθερα ανοίγματα της νέας κυβέρνησής του, η πρόοδος αντιστράφηκε, ιδίως μετά τις ταραχές στο πάρκο Γκεζί της Κωνσταντινούπολης το 2013.

Σήμερα η Τουρκία αποτελεί μια κλασική περίπτωση ντεμοκρατούρας, η οποία συνδυάζει εκλογικά και αυταρχικά χαρακτηριστικά. Η κάλπη παραμένει τύποις κυρίαρχη, χωρίς ωστόσο να αναγνωρίζονται θεσμικά αντίδαρα προστασίας των μειοψηφιών. Περιθώρια εκλογικής ήττας για το καθεστώς δεν υφίστανται, αφού ο νικητής «κερδίζει τα πάντα» (winner takes it all). Αν το εκλογικό αποτέλεσμα είναι αμφίρροπο, οι εκλογές επαναλαμβάνονται, όπως έγινε με τις διπλές εκλογές του 2015, ή χρησιμοποιούνται όλα τα μέσα, ακόμα και η νοθεία, όπως έγινε με το δημοψήφισμα του 2017, προκειμένου να εξασφαλιστεί η νίκη.¹⁴ Σε μια ντεμοκρατούρα τα πραξικοπήματα δεν αποκλείονται, όπως χαρακτηριστικά απέδειξε το αποτυχημένο πραξικόπημα του Ιουλίου του 2016.

Το πραξικόπημα της 21ης Απριλίου 1967 συνέβη εντός του πλαισίου μιας ανολοκλήρωτης, ανώριμης και, εντέλει, ανίσχυρης δημοκρατίας, η οποία από τη μια επέτρεπε και από την άλλη περιόριζε τον πολιτικό ανταγωνισμό και αναγνώριζε στον θρόνο και σε άλλους μηχανισμούς, όπως ο Στρατός, εξουσίες αυτόνομες από την εκλεγμένη και δημοκρατικά νομιμοποιημένη κυβέρνηση. Αυτό το υβριδικό μετεμφυλιακό καθεστώς μπορούσε ίσως να οδηγηθεί στον πλήρη εκδημο-

¹⁴ Karabekir Akkoyunlu, «Electoral Integrity in Turkey. From Tutelary Democracy to Competitive Authoritarianism», στο Bahar Baser, Erdi Öztürk (επιμ.), *Authoritarian Politics in Turkey. Elections, Resistance and the AKP*, I.B. Tauris, London 2017, σ. 47-63.

κρατισμό του, αν οι υπεύθυνες πολιτικές δυνάμεις ομονοούσαν και συμφωνούσαν σε ένα κοινό πρόγραμμα συνταγματικών αλλαγών, το οποίο ο Κωνσταντίνος Καραμανλής άρχισε να επεξεργάζεται ήδη από το 1961 και πρότεινε το 1963.¹⁵

Είναι χαρακτηριστικό ότι ο ξένος παράγοντας δεν ήταν κατ' ανάγκη αντίθετος στην εξέλιξη αυτή, όπως η μεταπολιτευτική ιστοριογραφία θέλησε να πιστέψει. Μετά το 1947, οι Ηνωμένες Πολιτείες είχαν επενδύσει διπλωματικά, στρατιωτικά και οικονομικά σημαντικά στην επιτυχία της Ελλάδας εντός της δυτικής συμμαχίας και ευνοούσαν τον πολιτικό εκσυγχρονισμό του καθεστώτος.¹⁶

Είναι γνωστό ότι κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου Πολέμου οι Ηνωμένες Πολιτείες επέβαλαν στην πρωθυπουργία έναν κεντρώο πολιτικό, τον Θεμιστοκλή Σοφούλη, παρά τη συντριπτική κοινοβουλευτική υπεροχή του Λαϊκού Κόμματος, προκειμένου να διευρύνουν το αντικομμουνιστικό μέτωπο. Στη συνέχεια, προώθησαν την κάθοδο του στρατάρχη Αλέξανδρου Παπάγου στην πολιτική, παρά την αντίδραση του θρόνου, ως του ισχυρού άνδρα και του ανανεωτή που είχε ανάγκη η συντηρητική παράταξη, καθώς και την επιλογή του πλειοψηφικού εκλογικού συστήματος, ώστε η χώρα να αποκτήσει σταθερή κυβέρνηση από το 1952 και μετά. Μετά την ανάληψη της αμερικανικής προεδρίας από τον Τζον Κέννεντυ (John Kennedy) το 1961, οι Ηνωμένες Πολιτείες ενόησαν την ενδυνάμωση της μη κομμουνιστικής αντιπολίτευσης, δηλαδή της Ένωσης Κέντρου, ως της νομιμόφρονος

¹⁵ Νίκος Αλιβιζάτος, «Πέραν του συνταγματικού ρεαλισμού. Καραμανλής και Ντε Γκωλ μπροστά στο Σύνταγμα και στη μεταρρύθμισή του», στο *Ντε Γκωλ και Καραμανλής. Το έθνος, το κράτος, η Ευρώπη, Πατάκης*, Αθήνα 2002, σ. 91.

¹⁶ William H. McNeill, *Η μεταμόρφωση της Ελλάδας μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*, Παπαδόπουλος, Αθήνα 2017.

εναλλακτικής στην κυριαρχία της ΕΡΕ και είδαν με θετικό μάτι την κυβερνητική αλλαγή του 1963-1964, μέσα από την οποία ενδυναμωνόταν το δημοκρατικό παιχνίδι και διευρυνόταν η λαϊκή απήχηση του καθεστώτος. Έτσι, μέχρι το καλοκαίρι του 1965, η Ελλάδα δικαίως θεωρείτο ως μια από τις πιο πετυχημένες περιπτώσεις παρέμβασης της αμερικανικής εξωτερικής πολιτικής διεθνώς, καθώς η χώρα αναπτυσσόταν ραγδαία και κυβερνιόταν από έναν φιλελεύθερο και δημοφιλή πρωθυπουργό, σε συνεργασία με έναν πολλά υποσχόμενο νεαρό και λαμπερό μονάρχη.

Η κρίση του Ιουλίου του 1965 θα αναβιώσει τους χειρότερους εφιάλτες της ελληνικής πολιτικής ζωής, δηλαδή τον εφιάλτη τόσο του Εθνικού Διχασμού όσο και του κομμουνιστικού κινδύνου. Εντέλει, τον Απρίλιο του 1967 η Ελλάδα από poster child της αμερικανικής πολιτικής της ανάσχεσης του κομμουνισμού θα καταστεί ένα όνειδος για ολόκληρη τη δυτική συμμαχία, αφού στη χώρα που γέννησε τη δημοκρατία καταλύθηκε η ελευθερία από μια ομάδα μικρονοϊκών στρατοκρατών.

Με άλλα λόγια, το στρατιωτικό πραξικόπημα του Απριλίου του 1967 ήταν κόλαφος για την πολιτική εκσυγχρονισμού (modernization) που ασπάστηκε η γενιά των αντικομμουνιστών New Dealers, που ανέλαβε να εφαρμόσει την αμερικανική στρατηγική της ανάσχεσης σε πλανητικό επίπεδο μεταπολεμικά. Ακόμα και σε μια μικρή χώρα όπως η Ελλάδα, η δημοκρατία έπεφτε θύμα του αντικομμουνιστικού κινδύνου, παρά τη μακρά συνταγματική της ιστορία, τη στενή σχέση της με την αναπτυσσόμενη Δύση και τη ραγδαία οικονομική της ανάπτυξη.¹⁷

¹⁷ Κώστας Κωστής, «Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας». Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους, 18ος-21ος αιώνας, Πόλις, Αθήνα 2013, σ. 754-766.